

לב המועדים

מתוך סידרת הספרים לב

עלוז חודשי

הלכות והליכות בענין ברכת המזון

גליון 6

לדינא – בימינו שאין רגילות לתת לעני שיורי לחם אין צריך להשאיר לחם כשיעור נתינה אלא סני במעט פירורים, ובפרט אם יודעים ששיורי הפת ילכו לאיבוד (הגרי"ש אלישיב הו' בספר וזאת הברכה ע"ה 140).

כיסוי הסכין בשעת הברכה

הטעם שנוהגים לכסות את הסכין בשעת ברכת המזון (שו"ע קפ ה) לפי שהברזל מקצר חיי אדם ואינו מן הראוי שיהיה מונח על השולחן שדומה למזבח שמאריך חיי אדם ולכן נאמר "לא תניף עליו ברזל" (בית יוסף קפ ה).

טעם אחר: לפי שפעם אחת הגיע אחד לברכת בונה ירושלים ונזכר בחורבן הבית ותקע סכין בבטנו לכן תקנו לסלק הסכין בשעת ברכה (בית יוסף ק"פ ס"ק ה).

טעם אחר: לפי שברכת יעקב הוא "מטל השמים ומשמני הארץ" וברכת עשיו הוא "על חרבך תחיה", לכן בברכת המזון שמזכירים את ברכת הארץ שהיא ברכת יעקב, מכסים הסכין שהיא ברכת עשיו כדכתיב "לא ינוח שבט הרשע על גורל הצדיקים" (מורה"א אזולאי קפ ס"ק ד).

טעם אחר: לפי שכל האותיות נמצאות ברכת המזון חוץ מהאות פ' להודיע שאין אף, וקצף, ושצף, שולט בסעודה כשמברכים ברכת המזון בכונה, לכן מכסים את הסכין כדי לרמוז שאין חרבו של שמן שולט (מטה משה סימן שד).

לא נהגו לסלק הסכין בשבת (שו"ע שם) והטעם לטעם א – לפי שאין בונים מזבח בשבת ומשוח"ה בשבת אין רמז למזבח (באר היטב קפ ד) – ולטעם ב' – משום שהמעשה היה בחול גזרו רק בחול (ט"ז קפ סק"ה). לדינא – כתב בערוך השולחן (קפ ו) שאין רגילים להיזהר בהלכה זו

מלח

אין להסיר המלח מהשולחן עד אחר הברכת המזון והטעם שהוא כדוגמת מזבח המכפר דכתיב "על כל קרבניך תקריב מלח וגם הוא מגן מן הפרענות (קיצור השל"ה הו"ד בכה"ח סימן קפ אות ג).

לאחר אכילת פת חייבים מן התורה לברך ג' ברכות, ואלו הם "ברכת הזן" "ברכת הארץ" ו"ברכת ובנה ירושלים", דכתיב (דברים ח ב) "ואכלת ושבעת וברכת".

חיוב ג' ברכות מהתורה

דכתיב "ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלוהיך על הארץ הטובה אשר נתן לך" (דברים ח) ומדייקת הגמ' (ברכות מה, ב) דכיון שהפסוק בא לומר לנו חיוב ברכה אחר אכילה, לשם מה בא להוסיף לנו בסיפור שבחה של ארץ ישראל שהיא "ארץ הטובה", אלא לומר לנו שצריך להזכיר ג' דברים אלו בברכה, ומכיון שאין ג' שבחים אלו שווים א"א לקבוע בברכה אחת אלא בג' ברכות וביאור הפסוק: א. "ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלוהיך" – זה ברכת הזן. ב. "על הארץ" זה ברכה שנותנים תודה על הארץ הטובה והרחבה. ג. "הטובה" להודות על ההטבה שהטיב לנו יותר מהארץ עצמה וזה העיר הקדושה ירושלים שבה משרה שכינתו, והר ציון שנבנה בו בית המקדש.

בסגולותיו

הזהיר בברכת המזון מזונותיו מצויין לו בכבוד כל ימיו (ספר החינוך פרשת עקב מצווה תל).

דיני ומנהגי ברכת המזון

אין להסיר את המפה והלחם עד אחר ברכת המזון (טור קפ ס"א). והטעם: כדי שיהיה ניכר לכולם שמברכים להשם יתברך על חסדו וטובו הגדול על שמכין מזון לכל בריותיו.

טעם נוסף: לפי שאין הברכה שרויה אלא על דבר שקיים כמו שמצאנו בפך השמן של אלישע (שבלי לקט משנ"ב קפ ס"ק א).

כל מי שאינו משייר פת של לחם על שולחנו אינו רואה סימן ברכה לעולם (טור קפא ס"א).

הטעם לפי שצריך שיהא מזומן אם יבוא עני שיהיה מיד מה לתת לו לאכול (לבוש קפ ב). ועוד שיודה לה' על חסדו שהשפיע מטובו ששבענו והותרנו כדכתיב "אכול והותר" (משנ"ב קפ ס"ק ב).

אמירת מזמור "על נהרות בבל" לפני ברכה"מ

אומרים ביום חול מזמור (תהלים קלז) "על נהרות בבל" (משנ"ב ס"ק יא בשם הש"ה), והוא ע"פ הוזהר בפרשת תרומה דכתב מי שאוכל לחם צריך להצטער על חורבן הבית.

טעם נוסף: ע"פ מה ששינינו באבות (ג-ג) "ג' שאכלו על שולחן אחד ולא אמרו ד"ת... אבל שלושה שאכלו ואמרו ד"ת כאילו אכלו משולחנו של מקום", ולכן תיקנו לומר מזמור זה בסעודה כדי שאף מי שאינו יכול ללמוד יאמר מזמור זה ויחשב לו כאכל משולחנו של מקום (סידור עבודת ישראל).

בשבת ויו"ט, לפי שאסור להתאבל על חורבן הבית בשבת ויו"ט אומרים "שיר המעלות בשוב ה' את שיבת ציון" (תהלים קכו) שבה מזכיר את ירושלים בלשון נחמה (מטעמים מערכת אות ב ברכת המזון ג).

צורת אמירת ברכת המזון

א. **ברכה בישיבה** לא יברך מעומד ולא מהלך אלא מיושב (קיצור שולחן ערוך מד ו). והטעם לפי שברכת המזון דאורייתא החמירו בה להיות יושב ומברך שי' דברים נאמרו בו משא"כ בשאר ברכות רמז לדבר "ואכלת ויש'ב'עית וברכת" שב-עת וברכת (תוס' ברכות נא ע"ב ד"ה והלכתא בשם משה אלברט).

ב. **יברך בקול**, והטעם: לפי שהקול מעורר את הכוונה ובפרט אם זה שבת או ר"ח עי"ז לא ישכח להזכיר המאורע (משנ"ב קפה ס"ק ג).

ג. **יברך בכוונה** ושמחת הלב, וכדברי האר"י בשם הוזהר (בשעה"מ פרשת עקב) "כל כמה שמברך בעין טובה ושמחה יתירה כך נותנים לו מזונות בשמחה ועין טובה".

ד. **ברכה מתוך סידור**, וז"ל ספר סדר היום ואם יש לו ספר לפניו להביט בו כדי שיוכל לכוון יותר ולא יסיה דעתו אחר עיניו מה טוב ומה נעים, ומקיים מצווה של תורה כדין וכשורה, וגורם ברכה לעצמו ולכל ב"ב (סדר היום ברכת המזון).

ה. **להתעטף בכובע על ראשו** כדברי המשנ"ב ירא שמים לא יברך במצנפת (כיפה) על ראשו אלא ישים הכובע על ראשו ויש שנוהגים להתעטף בבגד עליון דכל זה גם בכלל עיטוף וכן נהגו היום שמשוימים על ראשיהם את הכובע אפילו שמברך יחידי בלי כוס (קפ"ג ס"ק יא). והטעם לפי שברכת המזון דומה לשמונה עשרה שצריך להתפלל עם מגבעת על ראשו (משנ"ב קפ"ג ס"ק ח).

ברכה ראשונה "ברכת הזן"

תקנה – משה רבינו תיקן כשירד להם לישראל המן במדבר (ברכות מה, ב).

פותחת "בברוך" ומסיימת "בברוך" (פור קפ"א ס"א) כיון שהיא ברכה ראשונה ואינה סמוכה לחברתה (לבוש קפ"א).

פותחת בברוך ואע"פ שהיו ברכה הסמוכה לברכת הזימון כאמרם "נברך שאכלנו" לפי שיש פעמים שאין זימון, כגון שאכלו שנים יחד או יחיד ומתחילים בברכת הזן תקנו שלעולם פותחת בברוך (ירושלמי ברכות דף יא, א).

אמירת פסוק "פותח את ידך"

הטעם של הנוהגים שלא לומר פסוק זה בסיום הברכה לפי שברכה זו משה רבינו תיקן, ואיך נביא פסוק שאמרו דוד המלך לדברי משה רבינו (כל בו סימן כה). ויש שנוהגים לומר פסוק זה ואע"פ שאמרו דוד אפשר שמשה אמר ודוד כתב בספרו מה שאמר משה (יפה לב אות א הובא בכה"ח קפ"ט).

קדימת "ברכת הזן" לברכת הארץ"

מן הראוי היה להקדים את שבח ברכת הארץ שהיא המוציאה מזון, לברכה שעל המזון עצמו, והטעם שקבעו ברכת הזן בראשונה לפי שברכת הזן משה רבינו תיקנה, וברכת הארץ יהושע תלמידו, הקדימו ברכת משה – "ברכת הזן" לברכת יהושע – "על הארץ" (ב"ח קפ"א ס"א).

ברכה שניה "ברכת הארץ"

תיקנה יהושע בזה הלשון כשנכנסו ישראל לארץ (ברכות מה ע"ב). אינה פותחת בברוך: מפני שסמוכה לחברתה (פור קפ"א א). פותחת "בנודה" ומסיימת "ועל הכל אנו מודים לך" לפי שתיקנו להזכיר בה הודאה תחילה וסוף (לבוש קפ"ד).

"ארץ חמדה טובה"

תיקן יהושע לומר בלשון "חמדה", לפי שראה איך שמשה רבינו חמד לראותה והתפלל כדי לראותה, וכן אבות העולם חמדו ליכנס לשם וליקבר שם, וכיון שזכה ליכנס בה תיקן לומר לשון "חמדה" (לבוש קפ"ב).

"ועל בריתך" "ועל תורתך"

הטעם שתיקן לומר בה ברית לפי שעל ידי הברית שנימול אברהם אבינו כרת ה' אתו את הברית לתת לו את הארץ (פור קפ"א א).

הטעם שתיקן לומר בה תורה לפי שעל ידי התורה זכו לירש את הארץ כדכתיב (תהלים קה מד מה) "ויתן להם ארצות גוים בעבור ישמרו חוקיו ותורתיו ינצרו" (פור ב"י קפ"א ס"א). טעם נוסף: דאלמלא ברית ותורה לא נתקמו שמים וארץ ואם לא היתה הארץ קיימת לא נתנה להם הארץ (אבודרהם).

קדימת ברית לתורה

הטעם שהקדים ברית לתורה מפני שהמילה קודמת לתורה (שכלי הלקט קנז). ועוד שעל הברית נכרתו י"ג בריתות ועל התורה רק ג' בריתות (ברכות מה, ב).

טעם אחר: לפי שאי אפשר להשיג התורה בשלמות אם לא שנכנסו לברית בראוי (בית יעקב).

נשים באמירת על בריתך ותורתך

הטעם שנשים מזכירות ברית ותורה אע"פ שאינם חייבות.

"על בריתך" הכוונה ברית שעל הזכרים (משנ"ב קפז ס"ק ט).

"ועל תורתך" ביאור א' חיוב ת"ת של הזכרים שבזכות התורה נחלו את הארץ, ביאור ב' שהנשים חייבות ללמוד בכדי לדעת לקיים את המצוות שלהם (משנ"ב קפז ס"ק ט).

ברכת "בונה ירושלים"

תקנוה דוד ושלמה, דוד תקן "ועל מלכות בית דוד משיחך", ושלמה תקן לומר "על הבית הגדול" אחר שבנה את בית המקדש (ברכות מה ע"ב).

ואין הכוונה שעד דוד ושלמה לא בירכו ברכה זו, שהרי ג' ברכות אלו מהתורה אלא שהיה להם נוסח אחר, ונוסח זה דוד ושלמה תקנו לאחר שהבטיח ה' לדוד שיהיה מלכות ישראל לעולם לו ולזרעו תקן ענין המלכות על שמו, וכשבנה שלמה את הבית הוסיף את "על הבית הגדול" (מור קפח א).

נראה לומר שנוסח של היום אינו הנוסח המדויק שאמרו דוד ושלמה שהרי אנו מבקשים "בונה ירושלים" "ועל מלכות" ובזמנם הרי היה בית המקדש והיה המלכות בידם אלא בקשו שימשיך מלכותם וימשיך בית המקדש (מור קפח א).

והטעם שמזכירים בברכה זו "מלכות בית דוד"

לפי שאמרו רבותינו במדרש שוחר טוב (שמואל פ"ג) ביום שנחלק בית דוד כפרו בשלושה דברים א. בקב"ה ב. בבית המקדש ג. ובמלכות בית דוד, ואין נגאלים עד שיתוודו ויתבעו שלושתם (בית יוסף קפח ג, בשם שבלי הלקט סימן קנז).

ומעיקר הדין היה מן הראוי להזכיר גם מלכות שמים, אך שאינו מן הראוי להזכיר מלכות שמים עם מלכות בשר ודם (בית יוסף קפח ג).
טעם נוסף: מפני שהוא ענין הברכה, שאינה נחמה גמורה אלא בחזרת מלכות בית דוד (רמב"ם הלכות ברכות פ"ב הלכה ד).

סיום הברכה "בונה ברחמיו ירושלים אמן"

"בונה ברחמיו ירושלים" (שו"ע קפח ד)

יש המסיימים "בונה ברחמיו" ויש המסיימים "בונה ירושלים" והטעם למסיימים "בונה ברחמיו" לפי שמצאנו בנין ירושלים לשון של נחמה דכתיב (זכריה א-טז) "ושבתי לירושלים ברחמים" וגם מאחר שפתחו "ברחם נא ה'" מסיימים ג"כ ברחמים שתהיה החתימה כעין הפתיחה (ב"ח קפח ב משנ"ב קפח ס"ק ד).

והטעם שאומר "אמן" על ברכת עצמו כדי להפסיק בין ג' ברכות ראשונות שהם התורה, לברכה רביעית שהיא מדברי סופרים (מור קפח פ"א).

לא יאמר "בונה ברחמיו ירושלים אמן" בנשימה אחת, כדי שלא יהיה נשמע שגם האמן הוא מסיום הברכה, אלא ימתין מעט בין "ירושלים" "לאמן" (משנ"ב קפח ס"ק ב).

ומוסיף הפרי מגדים שיזהר שלא ימתין יותר מתוך כדי דיבור, שלא יהא אמן יתומה (קפח א).

"רצה והחליצנו"

ומנין להזכרה מעין המאורע בברכת המזון בשבת ויו"ט דכתיב "זכור וזכרת", מלמד שעריך זכירה בין בקידוש בין בברכת המזון (כל בו סימן כה).

הטעם שתקנו לומר רצה בברכה זו לפי שברכה זו היא ברכת רחמים שמתפללים "רחם על ירושלים ועל עירך" קבעו אותה שם, ש"רצה" נמי הוי ברכת רחמים (משנ"ב קפח ס"ק יב).

ברכה רביעית "הטוב והמטיב"

תקנוהו: חכמים על הרוגי ביתר, "הטוב" שלא הסריחו (המתים), "והמטיב" שניתנו לקבורה (ברכות מה ע"ב).

כמבואר במדרש איכה על הפסוק (איכה ב-ב) "בלע ה' ולא חמל" שהיה לאדרינוס כרם י"ח מיל על י"ח מיל והקיפה בהרוגי ביתר ולא ניתנו לקבורה כ"ה שנה עד שעמד מלך אחר וצווה לקוברם וקברום בכרם זה.

הטעם שתקנו לומר בברכת המזון

מפני שברכת המזון כולה הודאה ושבח על הטובה שהטיב עימנו וזו גם מן הטובה (רא"ש, ברכות דף מה סימן כב).

הטעם שפותחת בברוך אע"פ שסמוכה לחברתה לפי שכבר סיימו הברכות שחיובם מהתורה וזו חיובה מדרבנן ולא נחשב ברכה הסמוכה לחברתה (מ"ז קפח א).

טעם אחר: לפי שלעצמה נתקנה ואחר כך קבעו בברכת המזון. ולא הוי ברכה הסמוכה לחברתה (רבינו מנוח בשם ר' יונתן הלכות ברכות פב ו).

ואינה חותמת "בברוך" אע"פ שהיא ברכה ארוכה והטעם: לפי שאין זה אריכות לפי שהכל ענין אחד הוא שכולם שמות תואר הן (תוס' פסחים קד: בתור"ה הטוב והמטיב).

טעם אחר: שלא תהא נראית שהיא מעולה מן הברכות של מעלה ממנה, שהם של תורה והיא מדרבנן והם אין בהם אלא חתימה, וזו אם תפתח ותחתום בברוך היתה נראית כמעולה שבהם (ב"י קפח בשם הרשב"א ברכות מו. ד"ה תדע).

טעם אחר: שהיא ברכה קצרה לפי שבתחילה לא תקנו לומר אלא "הטוב והמטיב" ואחר כך הוסיפו על זה ג' גמולות וג' הטבות ולכן אינה מסיימת בברוך (מ"ז קפח א).

והטעם שסמכו "לבונה ירושלים"

מפני שכשנחרבה ביתר נגדעה קרן ישראל ואין עתיד לחזור עד שיבוא בן דוד, לכן סמכוה לבונה ירושלים, ר"ל יהי רצון שתחזור קרן לישראל בביאת בן דוד שהוא בנין ירושלים (ב"י ופרישה קפט ס"א בשם הירושלמי).

"ברוך אתה ה'.. מלך העולם האל.. מלכינו.. המלך הטוב"

הטעם שמזכירים ג' מלכיות, ג' הטבות, ג' גמולות.

ג' מלכיות מפני שכבר תיקנו להזכיר מלכות בית דוד בברכת בונה ירושלים, וכיון שמזכירים מלכות בית דוד שתחזור היה ראוי להזכיר ג' מלכות דשמיא, אלא שלא רצו להזכיר מלכות דשמיא אצל מלכות בית דוד כדי לא להשוותם, ורצו להשלימה מלכות כנגדה להזכיר בברכת הטוב והמיטיב, ואגב שתקנו להזכיר כנגדה תקנו להזכיר מלכות אחרת כנגד ברכת הארץ שלא הזכיר בה מלכות, ולכן תקנו בהם ג' א' ידיה, ב' כנגד בונה ירושלים, וג' כנגד ברכת הארץ (וכנגד ברכת הארץ לא הוצרכו לתקן מלכות רביעית מפני שמוזכר בה ה') (סור לבוש קפט א)

ג' הטבות וג' גמולות וכיון שאומרים בה ג' מלכיות אומרים בה ג' הטבות שעיקר הברכה היא על שם ההטבה דהיינו הטוב והמיטיב, וכיון שאומרים בה ג' הטבות אומרים גם ג' תגמולות (לבוש קפט א).

סיום ברכת המזון - "הרחמן הוא.."

בקשות "הרחמן" שאומרים אחר ברכה רביעית הם הוספות של תחינות ובקשות שנוספו ע"י הקדמונים בזמן הראשונים וסמכו על הגמ' (בברכות מו.) שהוסיפו ברכת אורח לבעה"ב ומוכח מכאן שאין הפסק בין ברכת המזון לברכה על הכוס ע"י שמוסיף עוד בקשות (סור קפט ב).

ובהמשך הדורות הוסיפו עוד הרחמן וכן יש לכל אחד ואחד להוסיף כרצונו (סידור הרוקח ברכת המזון) והטעם לפי שהשולחן הוא כמזבח ועת רצון לבקש מהש"י כל משאלות ליבו למזבח (פסקי תשובה קפט ב).

ברכת אורח

אורח מברך את בעה"ב, ומניין מדכתיב (דברים יא טו) "ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלוהך" ולמדו חז"ל "את" לרבות את בעה"ב, מכאן סמכו לברך ברכה בפני עצמה לאורח (כל בו סימן כה).

"הרחמן הוא יזכינו לימות המשיח"

הטעם שמזכירים לפני הסיום את ימות המשיח לפי שנאמר "צידה ברך אברך ואביונה אשביע לחם" וכתוב אחריו "שם אצמיה קרן לדוד ערכתי נר למשיחי" והביאור הוא שעל ידי שהאכיל את העניים על שולחנו בזכות צדקה זו ניגאל, כדכתיב "ציון במשפט תיפדה ושביה בצדקה" (סידור הרוקח ברכת המזון).

אמירת "הרחמן" בשבת

ואע"פ שאסור לבקש בקשות בשבת אומרים הרחמן והטעם לפי שהיו כטופס ברכה, ביאור שמה שכתוב שאסור לשאול צרכיו בשבת היינו שלא יתקן תפילתו ויסדר תחינות כדרך שמסדר בחול אבל טופס ברכה שקבעו חכמים לברך בכל יום מותר להתפלל אפי' בשבת (משנ"ב קפה ס"ק ט).

ומיהו מנהג הגר"א מטעם זה שאין אומרים "הרחמן" בשבת.

"בכל מכל כל"

נוסח הברכה כנגד אברהם יצחק ויעקב שנאמר בהם בכל מכל כל, באברהם "וה' ברך את אברהם בכל" (בראשית כד-א) ביצחק כדכתיב "ואת כל" (שם כז-ג), וביעקב כתיב "כי חנני אלוהים ויש לי כל" (שם לג -יא) לומר שלא חסרו כל טוב שבעולם (מטה משה שלז).

"ואמרו אמן"

והטעם להא דבעושה שלום מסיימים "ואמרו אמן" וכשאומרים הרחמן מסיימים "ונאמר אמן", לפי שבעה"ב אין יכול לגזור לכן אומר ונאמר אמן, משא"כ באמירת עושה שלום במרומיו שהוא שבת של הקב"ה וכל ישראל מצווין בו אומר "ואמרו אמן" (משנ"ב קפט ס"ק ה).

"מגדיל ישועת מלכות"

הטעם שביום חול אומרים "מגדיל" ובשבת אומרים "מגדול" לפי שהשבת היא מלך גדול כנגד החול, ומגדול בוא"ו וחולם בוא"ו הוא מלך גדול, ומגדיל הוא חסר יו"ד וחיריק בלא יו"ד הוא מלך קטן, ועוד מגדיל הוא מהתהילים (יה -נא) ועדיין לא היה דוד מלך ומגדול בנביאים (ש"ב כב -נא) וכבר היה מלך (אבודרהם הלכות תפילה).

טעם אחר: לפי שנפלה טעות בגלל הר"ת שהיה כתוב מרא מקום בו כתוב מגדול בו' והוא בש"ב היינו בשמואל ב כב נא, והמדפסים חשבו שר"ת שבשבת היינו שבשבת אומרים מגדול (ספר מקור ברוך חלק שלישי פרק כו)

אולם המקור ברוך טעה לפי שאבודרהם מביא שבשבת אומרים מגדול ובזמן אבודרהם עדיין לא חלקו את שמואל ומלכים ודברי הימים לב' חלקים וזה נעשה רק בשנת רפב ואילו אבודרהם נדפס בשנת ב' אלפים.

"עושה שלום"

והטעם שמסיימים "בשלום". לפי שגדול השלום שאין לך תפילה שאינה מסתיימת בשלום (אבודרהם הלכות תפילה).

"ראו את ה'.. כפירים רשו"

ביאור הפסוק "כפירים רשו" בני אדם הדומים לכפירים לטרוף גם הם רשו ורעבו (אנן עזרא תהילים לד) והטעם שאומרים פסוק זה שאם יהיה עני במסובין שלא יתבייש, שאומרים שגם "כפירים רשו" (אוצר מנהגי ישרון יא).